

A jogtudomány társadalomtudományosodása (és perspektivikus létrejötte)

Pokol Béla*

A jog a társadalmi jelenségek területére tartozik, így a róla való gondolkodás tudományként való felfogása csak a társadalomtudomány keretén belül képzelhető el. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem lehetséges a jog más szellemi tevékenységek keretei közé illesztett megragadása és elemzése, és hogy ennek ne lennének nagyon fontos funkciói a társadalom működésében. De ezeket önállóan kell elemezni, és külön kell választani a jogra vonatkozó tudományos – vagyis társadalomtudományos – szellemi tevékenységekétől. Így a teteles jogi jogdogmatika szellemi tevékenységei a legmagasabb logikai készséget és szellemi kreativitást igényelik, és semmivel nem maradnak el a jog tudományos (társadalomtudományos) tevékenységének szellemi teljesítményeitől. Csak éppen ezek a modern jog működésének más fontos funkcióit biztosítják, nem pedig tudományos elemzését. A jogfilozófia, amely a jog normáiban rejlő értéktartalmak analitikai elemzésével, ezek csoportosításával és alternatív értéknyalábok – jogfilozófiai „hátterek” – felmutatásával foglalkozik, ugyanígy komoly absztrakciós és logikai készséget feltételez. Ezzel hozzájárul a gyakorlati jog tartós elemeire vonatkozó közéleti viták racionalitásához, és – a modern demokrácia körülményei között – a jogpolitikai választások irányításához. De a jog társadalomtudományos elemzésének ez a tevékenység éppúgy csak a tárgya lehet (nem pedig a része), mint általában a törvényhozási küzdelmek megfigyelése és elemzése.

Ha a jogról való szellemi gondolkodás tudománnyá válásának szakaszait akarjuk elkülöníteni, akkor az európai jogfejlődés 1700-as évek közepétől zajló folyamatában két nagy ugrást kell látnunk. Az első szakaszban az addigi gyakorlati juriszprudencia programszerű leváltása történt meg a jogdogmatikai rendszergondolkodással. Ez már az 1800-as évek elejétől a nevében is igényelte a jogtudomány kifejezést. Majd a második szakaszban, az 1800-as évek végétől, de különösen az 1900-as évektől, megindult a jogról való gondolkodás ténylegesen társadalomtudományos alakjának kiformalódása. Ez eleinte csak a szűk célokat maga elé tűző jogszociológiában történt meg, majd, az 1960-as évektől láthatjuk a jogi gondolkodás minden részére kiterjedő, társadalomtudományosított jogtudományi kutatások kibontakozását.

Már itt jeleznünk kell, hogy ezek a szakaszok nem jelentik azt, hogy a jogról való szellemi gondolkodás korábbi szakaszainak jellemzői eltűntek volna, és a későbbiekben már csak történelmi emléket jelentenének. Az első esetben – amikor a gyakorlati juriszprudencia helyére a jogdogmatikai rendszergondolkodás lépett – ténylegesen

* Egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. A fejezet az MTA TK JTI Working Papers sorozatban megjelent verzió (2015/13.) bővített és javított változata, kiegészítve a társadalom-jogtudomány jogászképzésbe való integrálásának egy tervével.

„felváltás” ment végbe. Ám az átlag egyetemi jogászok tömege (néhány, valóban jogdogmatikai munka megírása mellett) valójában ma is a gyakorlati juriszprudencia szintjén tevékenykedik, az egyemen pedig a mások által megírt tankönyvet – esetleg a mások szellemi tevékenységét többé-kevésbé csupán lemásoló saját tananyagát – tanítja. „Legitim” jogtudósok azonban ma már csak az számít, aki képes a jogdogmatikai rendszer-gondolkodás szélesebb területeit mesteri módon átlátni és továbbfejleszteni. Az átlag egyetemi jogászok tömege ezt pusztán imitálja: ténylegesen a gyakorlati juriszprudencia szintjén elemzi a jogot. Itt tehát úgy ragadható meg a változás, hogy irányító elvekként eltűntek a korábbi szakasz szerveződési elvei. Legitim tevékenységként többé nem prezentálható a gyakorlati juriszprudencia az egyetemeken. Így aztán ennek szégyenlős elrejtése, átmaszkírozása történik meg.

Ennek a szakaszváltásnak a jellemzőit még ma sem árt kiemelni, mert a gyakorlati jogászság igényei és nyomása újra meg újra felvetik, hogy a rendszer-dogmatikai képzés helyett ismét a praktikusabb jogeset-megoldási problémákat helyezzük a középpontba az egyetemi jogászképzésben. Ezeket az összefüggéseket feltehetően nem gondolta végig Jakab András, amikor (a praktikus angol jogászképzést méltatva) nemrégiben maga is a jogeset-megoldási középpontba helyezését javasolta, miközben saját felfogását a jogtudomány klasszikus jogdogmatikai irányzatával azonosítja. Írásai is arról tanúskodnak, hogy egész gondolkodásmódja ténylegesen ebbe a vonulatba tartozik.¹

A második szakaszváltás – a jogdogmatikai rendszergondolkodástól a társadalomtudományosított jogtudomány felé való fejlődés – azonban nem „leváltást”, hanem inkább a korábbi modell mellé lépést jelent. A jogdogmatikai rendszergondolkodásra az egyre komplexebb és egyre több területre kiterjedő jogrendszereknek elementáris szükségük van. Így nem vethető fel az az egyetemekről való kiebrudalása, ami Savigny és mások hatására az 1800-évek elejétől programszerűen megtörtént a gyakorlati juriszprudenciával. Inkább az egészséges munkamegosztás mértéke a kérdés a jogászképzésben. (Ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkozunk a hatodik szakaszban.) Nézetem szerint ráadásul ez a második szakaszváltás még messze nem zárult le. Az egyetemi oktatók között mindmáig elmarad a társadalomtudományi jogtudomány művelőinek aránya a nagy rendszergondolkodó jogdogmatikusokhoz képest a jórészt pusztán oktató egyetemi jogásztömegben. Ám különösen az óriási konkurenciát gerjesztő amerikai jogtudományi világban (ahol mintegy kétszáz jogi kar és sok száz jogi folyóirat van jelen) a társadalomtudományosított jogtudomány is nagy súllyal van már jelen. Ez a gondolkodásmód és az általa termelt tudományos eredmények egyre terjednek a világban. A következő öt szakaszban ezeknek az átalakulási folyamatoknak a lefolyását nézzük meg közelebbről is.

¹ Lásd különösen Jakab András: A magyar jogi oktatás megújításához szükséges lépések. Reformjavaslatok összehasonlító áttekintésre alapozva. In: Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): *A jog tudománya*, HVG-ORAC, Budapest, 2015., 861.

Az átnevezés: a juriszprudencia jogtudománnyá válása

Ha a joggal való szellemi foglalkozás tudományos státusának kérdését kívánjuk elemezni, akkor először magát a jogtudomány eszméjét kell vizsgálat tárgyává tennünk. Ezt ráadásul csak úgy tudjuk megtenni, ha a tudomány eszméjét magát is szemügyre vesszük – ahogy azt az újkor kezdetéig felfogták, és ahogy az 16–17. században átalakult. Leegyszerűsítve, a premodern tudományfogalmat úgy ragadhatjuk meg, mint amelyben az igazként való bizonyítás azt jelentette, hogy az adott állítást átfogóbb elvekre, végső fokon pedig egy legátfogóbb elvre vezették vissza. A tudomány helye az elvont elvek birodalmában volt. Ez változott meg, amikor az 1600-as évektől bevetté vált a természettudományban a kísérleti módszer. Az igazként való bizonyítás alapja egyre inkább a tapasztalati eseményekkel való egyezés vált. A pusztán empirikus ismeretek tudományként való elismerése aztán a 18. század végétől, a kanti ismeretelméleti tézisek nyomán, már csak azok egységes elméleti rendszerbe integrálásával volt lehetséges.

A joggal való szellemi foglalkozás történetét vizsgálva jelezni kell, hogy az 1700-as évekig ezt nem tekintették tudománynak, hanem inkább gyakorlati mesterségnek.² Am ez csak azért tűnhet most leértékelésnek, mert a tudományok presztízse azóta jelentősen megemelkedett. A jogi rendelkezések és fogalmak értő interpretálása és a gyakorlati jogalkalmazási dilemmák megoldásának mestersége adta az értelmét a római jog tudásának is, és azt senki nem gondolta tudománynak. Annette Brockmöller kimutatta, hogy az ekkor használt *Rechtsgelehramkeit* kifejezés inkább jogi tanultságot és nem jogtudományt jelentett. A *Rechtswissenschaft* fogalma csak az 1700-as évek második felében kezdett elterjedni, és csak az 1790-es évekre vált általánosan elfogadottá.³ Ekkor tudománynak az elvont természetjogi elvek rendszere számított. Az a gondolat, hogy a praktikus beállítottságú egyetemi római jogászok szellemi termékeit ezekre az elvekre kellene visszavezetni – ezzel pedig a tudomány rangjára emelni –, nem merült fel. Ne feledjük, hogy ezek az egyetemi jogászok a tanítás mellett részt vettek az egyetemi ítékezésben is – az aktafelküldés (*Aktenversendung*) intézménye révén, a *Spruchkollegium* keretei között. Ezen kívül a konzílium, a gyakorlati jogi tanácsadás volt a fő tevékenységük.⁴

Ez változott meg a 18. században, amikor egyre inkább elfogadottá vált, hogy (a gyakorlati jogalkalmazás szükségleteire orientálódó fogalomalkotás és a jogértelmezési kunsztok kimunkálása mellett) a *Rechtsgelehramkeit*-nek az is feladata, hogy biztosítsa az értelmi ellentmondásmentességet, és hogy átfogó rendszerré fonja össze a jogi fogalmakat. Ehhez a folyamathoz az is hozzájárult, hogy 1747-ben megtiltották az aktafelküldési eljárást, ezzel pedig az egyetemi jogászokat – legalábbis Poroszországban –

² Sajó András – aki a jogtudomány kérdésével kisonográfiaiban foglalkozott – ugyanígy leszögezi, hogy a juriszprudencia ebben az időszakban nem minősül tudománynak. Ő azonban feltételezi, hogy a középkorig nem volt ismeretlen a juriszprudencia tudományként való elismerése. Sajó András: *Kritikai értekezés a jogtudományról*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983., 7–10. 1. lábjegyzet.

³ Annette Brockmöller: *Die Entstehung der Rechtstheorie im 19. Jahrhundert in Deutschland*, Nomos, Baden-Baden, 1997., 26.

⁴ Lásd John P. Dawson: *The Oracles of Law*, University of Michigan Law School, Ann Arbor, 1968.; Ulrich Falk: *In dubio pro amico? Zur Gutachtenpraxis im gemeinen Recht*, *Forum Historiae Juris* 2000/9. 2–32.

kiszorították a bíraskodásból.⁵ Ennek eredményeképpen felerősödtek a törekvések, hogy a gyakorlati jogot természetjogi elvekre vezessék vissza. Ez, azzal együtt, hogy az új jogi gondolkodásnak a fennálló állapotokkal szembeni kritikai beállítottságát hozta magával, azzal a tudománytörténeti következménnyel is járt, hogy megjelent a praktikus juriszprudencia jogtudományként való elismerésének igénye.

A „jogfilozófia” kifejezés is ebben a folyamatban jelent meg, hogy aztán az 1800-as évek fordulójától felváltsa a természetjogi vagy észjogi rendszer fogalmát. Az átmenetet ezen a téren a Kanttól induló szóhasználat képezte, amely a filozófiai jogtant (*philosophische Rechtslehre*) használta a jog átfogó elméleti rendszerének jelzésére. Ez rövidült néhány éven belül a „jogfilozófia” elnevezésre. (De még Hegel 1821-es, utólag röviden ’jogfilozófia’ néven ismert műve is „A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázлата” teljes címet viseli.) Ez azt jelzi, hogy a gyakorlati juriszprudencia jogtudományként való elismerése a legszorosabban összefüggött a pozitív jogi elemzések (vagy mai fogalmakkal: tételes jogtudományok) jogfilozófiára való alapozásával. A *Rechtsgelehramkeit* felváltása a *Rechtswissenschaft* fogalmával a jogalkalmazási dilemmákra választ adó, illetve a tárgyalótermi-szituatív igazságossági szempontokon orientálódó jogi gondolkodás rendszergondolkodássá válását és jogfilozófiai alapokra helyezését jelentette. Vagyis amit Theodor Viehweg úgy elemzett, mint a jogi topika eltűnését és a logikai feszességgel rendelkező jogdogmatika történeti kialakulását az 1600-as évek végétől,⁶ az a jelen elemzés szempontjából a jogfilozófiára alapozott jogtudomány létrejöttéként is jellemezhető.

Érdemes részletesebben is áttekinteni a folyamatot, melyben a gyakorlati jogra irányuló juriszprudencia fokozatosan absztrakt jogfogalmi rendszergondolkodássá alakult át.

A gyakorlati juriszprudenciától az absztrakt jogdogmatikai rendszerig

Már az 1700-as évek első évtizedeiben felmerült, hogy az absztrakt-rendszeres jogi gondolkodás felé való eltolódás következményeként létrejött, vezérlő elméleti juriszprudencia mellett szükség van gyakorlati juriszprudenciára is, amely a tipikus jogászi munka gyakorlati teendőit beemeli a jogi gondolkodásba és az egyetemi jogászképzésbe.

Ez a megközelítés nagyjából 1790 és 1810 között ért a csúcusra, amikor egy sor olyan tárgy került beemelésre az egyetemi oktatásba, amely a gyakorlati juriszprudencia szempontjain alapult. Ám a rendszeres jogtudományra való törekvés térhódításával és a juriszprudencia – a *Rechtsgelartheit* vagy *Rechtsgelehramkeit* – szigorúbb *Rechtswissenschaft*tá válásával egyre inkább vitatottá vált, hogy van-e a jogtudományban és a jogtudományi képzésben helye a gyakorlati-stilisztikai szempontokat tárgyaló tárgyaknak. Így fokozatosan eltűnt az elnevezés, vele együtt pedig egy sor tárgy a német jogi egyetemek tanrendjéből. Hagyatékából csak az eljárásjog maradt meg, de immár az el-

⁵ Lásd az ezt elrendelő Samuel von Cocceji tevékenységének ismertetését, Gerd Kleinheyer – Jan Schröder: *Deutsche Juristen aus fünf Jahrhunderten*, C. F. Müller Juristischer Verlag, Heidelberg, 31989., 61–64.

⁶ Theodor Viehweg: *Topik und Jurisprudenz*, C. H. Beck, München, 1953.

méleti jogtudományokhoz átsorolva. A korábbi gyakorlati juriszprudencia tantárgyaihoz írt kézikönyvek ettől kezdve csak a gyakorlati jogászok munkasegítőiként maradtak meg, és mint iratmintatárak, a védői munka kézikönyvei, szerződéskészítési gyakorlati segédanyagok élnek tovább azóta is. Ezeket az ismereteket amúgy is csak a gyakorlati alkalmazással együtt lehet megtanulni, azt pedig jobban segíti egy-egy tapasztalt ügyvéd vagy bíró felügyelete melletti gyakorlás, mint az egyetemi oktatás formái. Különösen ott, ahol kétszintű jogászképzés jött létre, tehát ahol az első államvizsga elméleti anyagai után a második szakaszban már a tömény jogi gyakorlat oktatása következett (az egyetemen kívül megszervezve), már az 1850-es évekre megszűnt a gyakorlati juriszprudencia. Csak azon a néhány egyetemen maradt meg még egy ideig, ahol végig az egyetemen belül, egy fokozatban tanultak a diákok.

A gyakorlati juriszprudencia felemelkedésének szakaszában, az 1700-as évek közepétől Christian Wolff elmélete dominált. Ennek megfelelően főként a Wolff-iskola tagjai voltak a gyakorlati juriszprudencia teoretikusai. Ők dolgozták ki annak átfogó tárgyát és fő tárgykörét is. Végül is Kant elméletének dominanciája húzta ki a talajt ez alól a megközelítés alól az 1810-es évektől kezdve. Wolff demonstrációs rendszerfelfogásába jól illeszkedett a gyakorlati juriszprudencia, mivel módszertana megengedte, hogy az egyedi jelenségek vonatkozásában éppúgy fogalomról beszéljünk, mint az általános tárgyak tekintetében. Ezzel szemben Kant csak az általános tárgyra vonatkozóan ismerte el a fogalom lehetőségét. Az egyedi tárgyak megragadását az érzékiség területére tette. Másrészt az általános fogalmak egyes jelenségekre alkalmazását – illetve az egyes jelenségek átfogó fogalom alá rendelését – nem az értelem képességéhez kapcsolta, hanem (egy külön szellemi képesség behozatalával) az ítélőerőhöz. Ezt pedig megítélése szerint nem lehet szabályok alá vonni, hanem csak gyakorolva fejleszteni. Sőt, mivel ez alapvetően született képesség, a gyakorlás is csak javítani tud rajta. Ezzel a fordulattal Kant az általános fogalmak és szabályok gyakorlati alkalmazását kirekesztette a tudományból.

Az addig használt latin *jurisprudentia* helyett Thomasius – aki a német tudományos nyelv kidolgozásának egyik élharcosa is volt – gyakran a *Rechtsgelehrtheit* kifejezést használta. Ez az 1600-as években jelent meg a német nyelvben, de addig csak szórványosan használták. A *Rechtsgelehrsamkeit* voltaképpen egy másik, újabb keletű kifejezés volt ugyanarra a tudományterületre. Például a Göttingeni Egyetem tanrendjében 1792-ig az előbbi szerepelt, ettől kezdve pedig az utóbbi. 1809-től aztán már a *Rechtswissenschaft* kifejezést használták a tanrendben. Fontos megjegyezni, hogy a *Rechtsgelehrsamkeit* fogalmának használatára már az 1700-as évek kezdetétől voltak példák. A híres Zedler-lexikon 1741-ben már így sorolta fel a joggal való szellemi foglalkozás elnevezéseit: *Rechtsgelehrsamkeit*, *Rechtsgelehrtheit*, *Rechtskunde*, *Rechtswissenschaft*, *Rechtssklugheit*, *Rechtslehre*, *Jurisprudenz*, *Jurisprudentia*, *Peritia Juris*, *Scientia Juris*. Látnunk kell azonban, hogy a *Rechtswissenschaft* kifejezést még szórványosan is csak az egyes jogi szellemi területekre használták, így a fogalom jellemzően többes számban (mint „jogtudományok”) fordult elő. Az elméleti jogi tevékenység egészének jelölésére még az 1700-as évek végén is a *Rechtsgelehrsamkeit* volt bevett.

Az 18. század közepén a gyakorlati juriszprudencia átfogó feldolgozását főként két szerző, Daniel Nettelblatt és Johann Stephan Pütter könyvei végezték el. Nettelblatt 1764-es *Abhandlung der praktischen Rechtsgelahrtheit* című műve a gyakorlati juriszprudencia belső tárgyait két csoportra osztotta. A gyakorlati juriszprudencia egyik területe a már létrejött jogi aktákkal foglalkozik, míg a másik a jogi akták létrehozásával. Fontos megjegyezni, hogy ez eltérést jelentett a korábbi felosztási kísérlettől, amely a bírósági és a bíróságon kívüli gyakorlati juriszprudencia között tett különbséget. Ám Nettelblatt felosztása a gyakorlatban szinte ugyanazt jelenti, mivel végső soron a bíróságon kívüli juriszprudencia az akták (például szerződések) létrehozását, míg a bírósági juriszprudencia a már létrehozott jogi aktákkal való perbeli foglalkozást jelentette.

Hogy jobban megértsük a gyakorlati juriszprudencia tematikai horizontját, érdemes áttekinteni, hogy milyen főbb tárgyakat foglalt magába.

1. *Kautelarjurisprudenz* vagy *iurisprudencia cavens, heurematica, cautelaris*. A tárgy neve az óvadék latin nevéből (*cautela*) ered. A vonatkozó kortárs irodalomból Justus Claproth 1765-ös könyvét érdemes kiemelni a polgári jogi szerződések helyes és óvatos létrehozásának szempontjairól. Ebből is sejthető, hogy tulajdonképpen az elméleti juriszprudencia szerződéselméletének gyakorlati konkretizálásáról van szó. Viszonylag kevés benne a stilisztikai és tippadási „okos” szempont. Vagyis a tárgy csak annyiban különbözik a magánjogi szerződéselmélettől, hogy sokkal erőteljesebben a gyakorlati jogászai működés oldaláról közelít. Sok példát kínál a szabályok alkalmazásának tárgyalásánál. (Az aztán maga is *vita* tárgyává vált később, hogy az elméleti-tudományos értekezésekben milyen mértékben lehet példákat használni. A példák kidolgozása már csak gyakorlati oktatási alkalmazás és nem tudomány.)

2. A *Notariatskunst* és az önkéntes bíráskodás (amit mai terminológiával választottbíráskodásnak neveznénk) tana rendszerint az előbbivel együtt került tárgyalásra.

3. A *Referier- und Dekretierkunst* a bírák, különösen a kezdő bírák számára jelentett segítséget. A bírói tevékenység gyakorlati működését és az ebben szem előtt tartandó szempontokat szedte sorba a jogi oktatás céljaira. Claproth erről is írt egy könyvet „*Grundsätzen von Vertigung der Relationen aus Gerichtsakten*” címmel. Ebben olyan fejezetcímeket találunk, mint a „történetelbeszélés” (tehát a tényállás megállapítása), az aktakivonatolás szempontjai, a referensek szakvéleményeinek kezelése, az ítéletkészítés. A kötet az első és másodfokú bíróságok különbségeinek bemutatásával zárul. Sokat mond, hogy az alig több mint háromszáz oldalas könyv végén mintegy négyszáz oldalas „minta-adás” (mai kifejezéssel iratmintatár) következik. A hangsúly azonban nem az eljárás szabályok konkretizálására esik, hanem inkább a retorikai természetű tanácsokra. Így a mű sokban hasonlít az antik orátori kézikönyvekhez. Claproth sokat is idézi „*Quintilianus Institutio Oratoria*” című művét.

4. A *Staats- und Kanzleipraxis* az okos szempontok bemutatását jelenti az állami hivatalnokok tevékenységeinek vonatkozásában. Ehhez írt könyvet Christian August Beck „*Versuch einer Staatspraxis*” címmel. Ebben olyan témákat dolgozott fel, mint az állami méltóságok megszólításának formái a hozzájuk intézett írásokban, a kezdő sorokhoz alkalmas formulák és szlogenek, illetve a zárómondatok okos fordulatai. De tartalmazza a

könyv az állami tevékenységgel összefüggésben tartott beszédek szempontjait, illetve a stilisztikai szabályait. Itt szinte teljes mértékben alkalmazott retorikáról van szó, és szinte egyáltalán nem a jogi szabályok gyakorlati alkalmazásáról. Azért egyes témákkal összefüggésben az elméleti juriszprudencia konkretizálása is megjelentik, mint például a birodalmi testületek tanácskozási rendje, a császári jóváhagyás szükségességének esetei és ennek kezelési szabályai.

5. Az *Archiv- und Registraturwissenschaft* különböző jogi tevékenységek összefüggésében mutatja be a dokumentumok kezelésének szempontjait, a kartotékozás, az osztályozás módszereit (például a dokumentumok ellátását fedőlappal). Látható, hogy ezek a kérdések a jogi munkán túli szellemi tevékenységeknél is felmerülnek, és még a gyakorlati juriszprudencia tárgyai között is csak lazán csatlakoznak az elméleti juriszprudencia szempontjaihoz.

6. A *Verteidigungskunst* még az 1800-as években is fontos szerepet töltött be az egyetemi jogi oktatásban. C. J. Anton Mittelmeier *„Anleitung zur Verteidigungskunst im deutschen Criminalprozesse und in dem auf Öffentlichkeit und Geschwornengerichte gebauten Strafverfahren mit Beispielen“* című, 1814-es könyvét egészen az 1850-es évekig sűrűn kiadták és forgatták. A könyv bevezető fejezete a büntetőeljárás szabályok rövid ismertetése, a második a lehetséges védekezési technikák felsorolása, illetve annak bemutatása, hogy melyiket mikor érdemes használni.

Ahogy arra Jan Schröder rámutat, az 1700-as évek végéig az egyetemi tárgyak rangját egyáltalán nem tudományosságuk foka, hanem az emberi boldogság szempontjából felfogott hasznosságuk határozta meg. Mivel az ember lelki üdve a legfontosabb, az egyetemi karok között első helyen a teológia állt, azután a medicina és végül a juriszprudencia.⁷ Ezen változtatott a Kant által kezdeményezett elmozdulás a tudományosság felé. Gustav Hugo ennek nyomán már a tudományosság mércéi szerint igyekezett a juriszprudenciát felfogni. Hugo a pozitív és változó jogi szabályokkal való szellemi foglalkozást egyrészt a filozófiához, másrészt a történeti alapok kutatásához igyekezett kötni. Így próbálta a jogot tudományos szellemi tevékenységgé emelni. Ám ő csak a jogfilozófiát és a jogtörténetet ismerte el tudománynak, a többit meghagyta a kézműves mesterségként űzött korábbi juriszprudencia számára. A juriszprudencia tárgyai között ő már nem is említette a korábbi évtizedekben keletkezett gyakorlati juriszprudenciát.

Savigny továbblépett Hugohoz képest, és már a juriszprudencia (mint a pozitív joggal foglalkozó tudásterület) tudományosságát is biztosítani igyekezett. A kanti felfogás szerint a tudományosság abban áll, hogy az ismeret rendszeres, logikailag megalapozott, és szükségszerűen következik az okaiból. A jog esetében a szükségszerűség hiányzott az államhatalom törvényalkotásának szeszélyei miatt. Így Savignynak a joggal való foglalkozás tudományossá tételéhez módot kellett találnia a tárgy meghatározásánál az önkényesség kizárására. Ezt úgy érte el, hogy a tetszőlegesen változó törvényhozási anyag mögé a tartós népszellemet és az ebből képzett rendszeres jogi fogalmakat helyezte.

⁷ Jan Schröder: *Wissenschaftstheorie und Lehre der „praktischen Jurisprudenz“ auf der deutschen Universitäten an der Wende zum 19. Jahrhundert*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main, 1979., 142.

Ezeket aztán a jogalkotó számára át nem léphető réteggé fogta fel. Így vált lehetségessé, hogy a rendszeres fogalmakon alapuló pozitív joganyaggal foglalkozó juriszprudencia jogtudományként jelenjen meg.

A jogfogalmi rendszergondolkodás mint új jogtudomány

A továbbiakra tekintettel érdemes különbséget tenni a jogtudomány mint értelmileg rendezett tételösszesség és a *jog valóságos rendelkezéseinek* értelmi rendszerként való felfogása között. A szellemi állítások értelmi rendszerként való kidolgozása eredetileg az 1300-as évek végén, a teológiában merült fel. Az 1600-as években ez terjedt át a teljes szellemi életre. A juriszprudenciába főként Samuel Pufendorf, majd Christian Wolff hatására hatolt be. Az, hogy magában a jogban is ellentmondásmentes rendszert kell létrehozni, a jogtudományá alakuló korábbi praktikus juriszprudenciában a német kulturális területeken csak az 1800-as évek elejétől vált elterjedté, Savigny és főként Puchta hatására.⁸

A jogi topika felváltása dogmatikai rendszergondolkodással tehát két lépcsőben ment végbe. Az első lépcsőben a joggal való szellemi foglalkozás értelmi rendszerre válása történt meg, majd az innen kiinduló szellemi ösztönzések hatására magában a jogban is a jog rendszerének kidolgozására kezdtek törekedni.⁹ Az a folyamat, amelynek során a kodifikációs törekvések szolgálatában az 1800-as évek második felétől megalkották egyes jogágak „általános részét”, majd aztán ezek megjelentek a nagy kódexekben, tulajdonképpen a jogtudományi (eredetileg jogtanítási) rendszer áttevődését jelentette a működő jogba, ezzel pedig a jog rendszerének megvalósulását.¹⁰

Fentebb említettük már a jogfilozófia megjelenését. A természetjogi és észjogi rendszerekből diszciplinaként megszerveződő jogfilozófia számára a vizsgálati tárgy a jog átfogó elveinek megragadása maradt, és kérdéseit továbbra is filozófiai, erkölcsi és a morális kérdésekkel kapcsolta össze. Ezzel párhuzamosan azonban kifejlődött egy másik szellemi irányzat is, amely a természetjogi-erkölcsi kérdések tárgyalását a jog belső összefüggései felé tolta el, és így vizsgálta a jog átfogó összefüggéseit. Ez a gondolati

⁸ Meg kell jegyezni, hogy a francia abszolutizmus szükségletei miatt kiadott és az egyes szűkebb jogterületeket szabályozni kívánó ordonance-ok törekvése, hogy rendszeresebb értelmi összefogottságot mutassanak, már az 1600-as évek második felétől megfigyelhető volt. Lásd ehhez: Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történeti jelenség*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979., 84–91.

⁹ Csak kitekintésképpen jelezzük, hogy Luhmann ezt az „elméleti-analitikai rendszerből” a „konkrét-empirikus” rendszerbe való átmenetként jellemzi, és általános érvényűnek tekinti minden társadalmi alrendszer történetében. Kiemeli, hogy a főszabály az előzetes rendszerkép elméleti megkonstruálása, majd pedig a második lépcsőben annak elterjesztése a vonatkozó funkcionális szférában. Ezért természetlen a vita a modern szociológiai rendszerelméletben a „pusztán csak” analitikai és a konkrét rendszerfelfogások között. Lásd Niklas Luhmann: *Rechtstheorie im interdisziplinären Zusammenhang*. In: Niklas Luhmann: *Ausdifferenzierung des Rechts. Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1981., 191–241.

¹⁰ E problémakör részletesebb történeti elemzéséhez magyar nyelven lásd Varga Csaba 1973-as tanulmányát, Varga Csaba: *A kódex mint rendszer (A kódex rendszer-jellege és rendszerkénti felfogásának lehetetlensége)*, *Állam- és Jogtudomány* 1973/2. 268–299. Lásd még Varga (8. lj.) 62–68. Bár a jogtudományban egyrészt, illetve magában a működő jogban másrészt a rendszerszerűsége törekvés megjelenésének történeti egymásutániságát Brockmöller monográfiája alapján részben másképp tűnik célszerűnek tárgyalni, mint azt e tanulmányok teszik.

irány Gustav Hugo, Savigny, Puchta és Jhering munkásságán keresztül fejlődött. A Kant és Hegel nyomán bevetté vált jogfilozófiai vonal mellett ez a megközelítés dolgozta ki a 19. század végére az általános jogelmélet tárgyát és témaköreit. A Jhering-tanítvány Adolf Merkel erre a hagyományra támaszkodva nevezte el a jog átfogó kérdéseinek tanulmányozását általános jogtannak (*allgemeine Rechtslehre*). Őt követte Julius Bergbohm, amikor 1892-es, a hagyományos (természetjogi) jogfilozófiát támadó művében váltakozva általános jogtanról vagy általános jogelméletről (*allgemeine Rechtslehre*) beszélt. A 20. században aztán az utóbbi elnevezés terjedt el. Ezt a módszertani irányt vesszük most közelebről szemügyre.

Gustav Hugo kezdte el az 1790-as évek végétől azt a vonalat, amelyből az 1890-es évek elejére kialakult a pozitív jog általános elméleteként felfogott jogelmélet. Hugo – Montesquieu nagy munkájának történeti szemlélete által inspirálva – szakított a korában uralkodó beállítódással, amely a római jogot minden történeti tudatosság nélkül vegyítette a későbbi német joggal, és a kortárs gyakorlati jogi problémák fényében tárgyalta. Hugo ezzel szemben a jogtörténet, illetve a hatályos jog elvi kettébontását igyekezett érvényesíteni. Ezt nem sikerült teljesen megvalósítania, mert az egy államban hatályos jog megragadását még nem tudta következetesen végigvinni. A tárgyi jogba még bevette a „jogi igazságokat” (*Rechtswahrheiten*) – utóbb elterjedt kifejezéssel: a jogi normákat – és a jogtani eszméket is. Vagyis a később bevetté vált disztinkció a *de lege lata* és *de lege ferenda* között még nem tisztázódott Hugo írásaiban. Fontos azonban, hogy nagyjából 1785 és 1820 között, amikor felvette a harcot a természetjog „mindenhol örökjoga” ellen, és az egyes országokban létrejövő hatályos jog feltételeinek kutatása felé fordult, Hugó eljutott egy fontos különbségtevéshez. A „pozitív jog jogfilozófiája” keretében elkülönítette a szűkebb értelemben vett „filozófiai jogfilozófiát” és a „dogmatikai jogfilozófiát”. Mindkettőről azt tartotta, hogy jogtörténeti összefüggésben kell tárgyalni, és nem pusztán deduktív definíciók fényében, a természetjog modellje szerint elemezni.

A „filozófiai jogfilozófiát” Hugo a fogalmakból való ismeretnyerésként definiálta, de itt nem *a priori*, hanem az empirikus történeti valóságból nyert fogalmakra gondolt. A „dogmatikai jogfilozófiát” magát is két területre bontotta: empirikus-dogmatikai jogfilozófiára és elméleti-dogmatikai jogfilozófiára. Az előbbi azt vizsgálja, hogy milyen jogi igazságok (tehát jogi normák) léteztek a különböző országokban különböző korokban, és ezek az adott, sajátos feltételek között milyen hatást váltottak ki. Annette Brockmüller helyesen jegyzi meg, hogy ez tulajdonképpen a későbbi jogszociológiai szemlélet egyik első tiszta megfogalmazása.¹¹ Az elméleti-dogmatikai jogfilozófia az, amelyből később kibomlott a modern jogelmélet tematikája.

Az elméleti fordulatot itt úgy összegezhethetjük, hogy Hugo elszakadt korának természetjogától, de nem egy hasonló szellemben művelt jogfilozófiáig jutott el, hanem, tudatosan a „pozitív jog filozófiája” felé fordulva, elmélete egyre inkább a modern jogelmélet tematikáját (a jog fogalmát, forrásait, a hatályos jog elkülönítését a jogtörténettől stb.) dolgozta ki.

¹¹ Brockmüller (3. lj.) 58.

Carl Friedrich von Savigny 1802-től kezdődően alapvetően a Hugo által kijelölt úton haladt tovább. A Hugo által kezdeményezett elfordulást a hagyományos természetjogi és jogfilozófiai szemlélettől, illetve a jog és a jogtudomány önállóságának megragadására tett erőfeszítéseket bizonyos pontokra szűkítette és elmélyítette. Ezt ráadásul olyan sikerrel tette, hogy, miközben Hugót saját korában a legnagyobbknak látták, és Savigny maga is mindvégig mesterének tekintette őt, a 19. század végén Hugóra szinte a teljes elfeledettség várt. Savigny korrekciói révén jött létre a történeti jogi szemlélet. Elemzésünk szempontjából különösen fontos a jog rendszerszerűségének középpontba emelése, és ezzel a jogdogmatika fontosságának felismerése. Míg Hugónál a jogtörténet csak egy olyan példatár szerepét játszotta, amely az egyes jogi megoldások megvalósításának eltérő hatásait illusztrálja eltérő történelmi feltételek között, addig Savignynál a jogtörténet – mint az egész történelem is – a hosszú távú tendenciák területe, amely fejlődéstörténetként kerül megragadásra.

További eltérést jelent Hugótól a jog rendszerszerűségének felfogása. Hugo a rendszerszerűsége csak a jog tudományában – a pozitív jog filozófiájában – törekedett. Magát a jogot a kézművesség módjára űzött gyakorlati juriszprudenciára hagyta, ahogy az évszázadokig jellemző volt a római jog praktikus célok által vezérelt művelésében. Savigny ezzel szemben magában a jogban is a rendszerszerűség feltárását, illetve a jogtudomány útján való megteremtését tartotta a fő feladatnak. Így tett szert a jogdogmatika (amely a jog ellentmondásmentes fogalmait és kategóriáit kidolgozza) központi jelentőségre Savigny számára. Egyrészt a jogdogmatikára építette az ellentmondásmentes jog eszméjét, másrészt a jogdogmatika feladatai köré szervezve dolgozta ki fokozatosan a jogtudomány eszméjét.

A jogdogmatikai „tételes jogtudomány” társadalomtudománnyá válása

A jogdogmatikai rendszergondolkodás mellett kiépülő, társadalomtudományosított jogtudomány kezdete Rudolf von Jheringre vezethetőek vissza. Jhering a jogdogmatikai rendszergondolkodás betetőzőjeként kezdte el 1852-ben a „*Geist des römischen Rechts*” című, háromrészes művének első kötetét, ám az utolsó kötetet (az 1860-as években) már a jogtudomány társadalomtudományosításának úttörőjeként fejezte be. Ezután nekilátott az új felfogás rendszeres kifejtésének, és az 1880-as évekre, a „*Der Zweck im Recht*” című nagy művével eljutott egy társadalomtudományos jogelméletet kifejtéséig. Ez sok szempontból a Jhering 1892-es halála után kibontakozó szociológiaelmélet ösztönzője lett. A szűkebb jogtudomány szempontjából azonban inkább társadalomelméleti tablóként felvázolt jogelméletként minősíthető. Néhány évtized múlva, 1913-ban Eugen Ehrlich a már kibomló társadalomtudományok és szociológia eredményeit is felhasználva fejtett ki egy társadalomtudományi jellegű jogfelfogást. Vele nagyjából egy időben Max Weber átfogó társadalomelméletet, ezen belül pedig állam- és jogszociológiát dolgozott ki. Ugyanekkor Arthur Nussbaum a jogi tények kutatásának programjával lett ismert. Ő vált a későbbi empirikus társadalomtudományos jogi kutatások úttörőjévé. E kezdetek után az eredetileg német nyelvterületen kibomló jogszociológia – vele pedig

a jog társadalomtudományos megközelítése – átkerült az Egyesült Államokba, és ott új jogi jelenségek kutatásával bővült. De Európában is több országban teret hódított. Ebben a szakaszban ezt a folyamatot vizsgáljuk részletesebben.

Jhering társadalomtudományos jogfelfogása

Jhering tisztában volt a jogtudomány problematikus voltával, pontosabban azzal, hogy kétséges, a jogtudomány mennyiben felel meg a tudományeszmé kritériumainak. Külön tanulmányban foglalkozott ezzel a témával.¹² Én azonban nem erre összpontosítok, hanem Jhering társadalomtudományos jellegű jogelméletének bemutatására. Ebből kiindulva elemzem a jogtudomány társadalomtudományosodásának általa elindított folyamatát.

A római jogászként induló Jhering jogfogalma világ-központúságát az 1870-es évek elejétől egyre inkább általános társadalomelméleti szintű fogalmi keretté bővítette ki. Ennek egyik következménye az állam szerepének középpontba helyezése volt. Ebben szerepet játszott több éves bécsi tartózkodása is (1868–1872). A német kultúrkörben ugyanis csak Bécs szellemi légkörében került a középpontba az állam és a központi jogalkotás szerepe az 1800-as évek második felében. (A német jogi fakultások helyett itt állam- és jogtudományi karok és jogtudományi diszciplína-összefogások jöttek létre.)¹³

A „Zweck” első kötete amellettt érvel, hogy a társadalom működéséhez szükséges kényszerhatalom, vagyis az állam a történeti fejlődés során egyre inkább átveszi a spon-tán és szétszórt egyéni és kisközösségi kényszerek helyét. Az emberi közösségek ele-
inte magánszervezésben, egyszerű szinten ellátott funkcióit (Jhering erre is a „cél” ki-
fejezést használja) egy fejlettségi szint felett az állam veszi át.¹⁴ Végső perspektívában
a társadalom minden funkcióját az állam látja majd el.¹⁵ Sőt, mivel a társadalom már
most is csak világtársadalomként ragadható meg helyesen (egy csésze tea az egész
kínai és indiai termelést, a világkereskedelmet, a pénzforgalmat magában rejt), a
világtársadalom kényszerét országhatárok közé szorítva kezelő államokra expanziós
nyomás nehezedik. Emiatt egy világállam kialakulása felé halad a történelem. A társa-
dalmi funkciókat egyre szélesebben átvevő állam végül egy totális állami szervezésben
levő világállamként és világtársadalomként írható majd le.¹⁶

Ez az államelméleti és társadalomelméleti háttér határozza meg Jhering jogkoncep-
ciójának hangsúlyait. A társadalom működésének egyre fontosabb tényezője a kény-
szerhatalom-állam, és a jog nem más, mint a társadalom kényszer-normarendje. A jog

¹² Lásd ehhez Szabó Béla kitűnő tanulmányát, Szabó Béla: A jurisprudencia mint tudomány. Jhering álláspontja bécsi székfoglalója alapján. In: Frivaldszky János – Pokol Béla (szerk.): *Rudolf von Jhering és jogelméletének hatása*, PKKE ÁJK, Budapest, 2011., 69–79.

¹³ Jheringnek az új szellemi impulzusok iránti nyitottságát a fiatal Schwarz Gusztáv egyik írásából is ismerhetjük. Jheringről szóló tanulmányában ő maga is Bécsset emeli ki az új megközelítést ösztönző szellemi környezetként. Schwarz Gusztáv: Jhering Rudolf és műve. In: Schwarz Gusztáv: *Újirányok a magánjogban*, Athenaeum, Budapest, 1911., 316–317.

¹⁴ Rudolf von Jhering: *Der Zweck im Recht. Erste Band*, Druck und Verlag von Breitkopf und Härtel, Leipzig, 1893., 306.

¹⁵ Jhering (14. l.) 307.

¹⁶ Jhering (14. l.) 311.

itt már nem elsősorban jogfogalmi piramis, ahogy a „Geist” első kötetének ajánlásában mesterként megtisztelt Georg Friedrich Puchta felfogta, hanem az állami kényszer maga.¹⁷ Még jobban láthatóvá válik a gyökeres változás Jhering jogfelfogásában, ha kiemeljük, hogy, az 1858-as „Geist”-kötetnek a jogszociológia plurális jog alap gondolatát kifejtő álláspontjával szemben, most már csak azt a mindennapi életben megvalósuló normát tekintti jognak, amely mögé állami kényszer lép be.¹⁸

Látjuk, hogy Jhering gondolkodásának középpontjába az állam kerül, és a jog a társadalmat egyre szélesebben szervező kényszerhatalom eszközeként áll előttünk. A jog azonban nemcsak az állam engedelmes eszköze, hanem egyben annak fegyelmezője is. A történelem kezdeteinél megjelenő államok korlátok nélküli és szeszélyes erőszak-alkalmazását a jog megszelídíti. Az egyre terjedelmesebb kényszerállam egyre inkább *jogilag megfegyverzett kényszerhatalommá* válik.

Jhering társadalomelméleti tudatosságra ébredésének egyik fontos következménye a római jogban implicit individualista kiindulópont elvetése és egy módszertani kollektivistá álláspont elfogadása. Az, hogy a jogi rendelkezések formailag az egyénnek biztosítanak jogokat és az egyénre rónak kötelezettségeket, tudományosan szemlélve csak eszközt jelent ahhoz, hogy az élni csak a közössége révén képes egyén a közösség létezésének céljait, funkcióit egyéni cselekvéseiben megjelenítse. Ugyanígy, a morál és erkölcs jogon kívüli normái, noha az egyén felé irányulnak, valójában a társadalom fenntartását biztosítják.¹⁹ A társadalom kollektivitásának a letéteményese pedig az állam, és így az állam és jogalkotása nemcsak a jogtudomány jogfogalmi világának a helyére lép Jhering új jogfelfogásában: a jog egyénekre irányuló jellege is megkérdőjeleződik. *A jog elsősorban az állami hatóságok felé irányul.* Formális jogi értelemben – vagyis csak a jog szűk funkcióját tekintve – az állami hatóságoknak a jogot egyedi ügyekben való alkalmazása a meghatározó; a normáknak az állampolgárok cselekvéseiben történő megvalósulása csak másodlagos. A szélesebb társadalomtudományos perspektívában persze felmerül annak fontossága is, hogy ezek a jogi normák ténylegesen megvalósuljanak az egyének cselekvéseiben.²⁰

A kényszerhatalom-állam joga az európai történeti fejlődésben több fázison megy keresztül. A kezdetben korlátlan államhatalom egyedi és tetszőleges parancsai először általános, az esetek tömegére zsinórmértékszerűen kötelező regulákká változtak át. A római jogban ezt az élet kényszerítette ki, amikor az egyedi császári *rescriptumok* sokasága már tudta az állam jogi parancsait sok millió alattvaló számára meghatározni. Az kényszer-normarend önértékéből közeledett a jog mai alakja felé.²¹ Ekkor azonban a jog kötőereje csak egy irányban érvényesült: az alattvalók irányában. Az államhatalom maga még nincs kötve saját joga által: ez még mindig a despotizmus állapota. Már ekkor is megjelentek ugyan az egyének alanyi jogai, ám mivel ezeket a cselekvési szabadsá-

¹⁷ Jhering (14. l.) 320.

¹⁸ Jhering (14. l.) 323.

¹⁹ Jhering (14. l.) 331.

²⁰ Jhering (14. l.) 338.

²¹ Jhering (14. l.) 347.

gokat bármikor vissza lehetett vonni, még csak csonkán léteztek.²² A harmadik fázisban jön létre a mindkét irányban kötőerővel rendelkező jog, amelyben a jogi normák már az azokat kibocsátó államhatalmi szervekre nézve is kötelezőek. Ekkor teljeseznek ki az alanyi jogok.

A harmadik fázisba történő átmenetnek ugyancsak az a motívuma, hogy hosszú távon az államhatalomnak is érdeke, hogy lemondjon saját normáinak szeszélyes átlépéséről. Így bízhatnak az emberek a kihirdetett jogi előírásokban, tervezni tudják életüket, és hatékonyabban tudnak cselekedni. Így a végső soron az államhatalom által képviselt kollektivitás, vele pedig az állam is erősebb lesz. Az állam önfegyelmének és a hosszú távú célok iránti elkötelezettségének a kifejeződése a magára nézve is kötelezőnek elismert jog, amitől az állam csak úgy térhet el, ha magát a jogot változtatja meg.²³ A kétoldalúan kötelező jog tényleges megtartásának a garanciája az állampolgároknak kifejlődő jogérzék. Ha megvan ez a jogérzék, akkor az emberek ösztönszerűen érzik, hogy mi a jogos és a kötelező, és harcba szállnak az állami törvényekből eredő alanyi jogaikért – még akkor is, ha a jogi eljárás esetleg több költséget és küzdelmet igényel, mint amennyit a jogosultság megér („küzdelem a jogért”). Másik oldalról ugyancsak garanciát jelent a hivatásos bírói kar elkülönülése az állam hatósági szerveitől. Ugyanis míg az állami főhatóságok maguk alkotják a jogi előírásokat – amelyek így számukra nem szentek –, a bírói karnak az a feladata, hogy csak a jogi előírásokat tartsa szem előtt, és akár az állami hatóságokat is kényszerítse a betartásukra. *A független bírói kar a kétoldalúan kötelező jogállamiság alapja*, amit a bírák leválthatatlanságának garanciái, szavazatuk titkosságának biztosítása és a törvényileg garantált fizetés révén lehet megvalósítani.²⁴

Az elemzés eddig a jog külső formájának fejlődését mutatta be Jhering új jogfelfogásában. Szükség van azonban annak vizsgálatára is, hogy Jhering szerint milyen elvek határozzák meg a jogi tartalmakat. Ebben a tekintetben szakított a szellemi tartalmak egységesen az elméleti igazság kritériuma alá rendelésének tézisével, amely évszázadokig kísérte a joggal és a jogtudománnyal foglalkozók kutatásait, és amely arra ösztönözte a természetjogi gondolkodást, örök és változatlan elemeket próbáljon felmutatni a jogban. Saját korábbi megközelítését is feladva (Jeremy Bentham hatására) arra a felismerésre jutott, hogy az *igazság csak az emberi megismerés (Erkenntnis)* tartalmi vonatkozásában vethető fel. A cselekvés soha nem az igazság szerint értékelhető, hanem a célja szempontjából. A kérdés az, hogy az adott cselekvés valamilyen cél megvalósítása szempontjából célszerű-e.²⁵ A különböző korszakokban az egyes emberek és emberi közösségek céljai pedig csak az adott körülmények közötti célok lehetnek. Így a jogi normatartalmak mindig relatívák az adott létfeltételek között élő közösségének céljaihoz viszonyítva.²⁶

²² Jhering (14. lj.) 353.

²³ Jhering (14. lj.) 378.

²⁴ Jhering (14. lj.) 405.

²⁵ Itt eltéveszthetetlen Jeremy Bentham hatása, akinek hozzájárulását az erkölcsfilozófiához Jhering közismerten nagyra tartotta. Lásd Rudolf von Jhering: *Der Zweck im Recht. Zweite Band*, Druck und Verlag von Breitkopf und Härtel, Leipzig, 1886., 137., 170–172.

²⁶ Jhering (14. lj.) 439.

Ennek a tisztázásnak a fényében felmerül a kérdés, hogy milyen irányban lehet keresni az egyes társadalmak joga mögötti célokat, és meg lehet-e adni legalább a keresés irányára vonatkozóan egy átfogó tézist. Jhering válasza az, hogy a társadalom minden intézménye a közösség (és ezen belül az egyének) életének biztosítása céljából létezik és működik. A jog azoknak a társadalmi életfeltételeknek a biztosítását emeli ki megvalósítandó célként, amelyek a központosított államhatalom kényszerrendjét igénylik.²⁷ Ezek a célok a létfeltételek változásával folyamatosan változnak. A primitívebb emberi közösségek pusztta táplálkozásra és ruházkodásra szorító életfeltételeihez képest a magasabb fejlettségi szintet elérő közösségek számára a fizikai életfeltételek mellett a szellemi, kulturális és vallási tevékenységek is egyre inkább nélkülözhetetlenné válnak. A magasabb fejlettségi fokon elengedhetetlenné válik a becsület, a szeretet, az értelmes tevékenységek biztosítása és védelme is.

Mint említettük, a jogban csak azok az életfeltételek jelennek meg megvalósítandó célként, amelyek az állam kényszerrendjét igénylik. Jhering ennek a kérdésnek a tisztázása során három csoportra osztja a létfeltételeket: (1) vannak, melyek a jogon kívül is teljesen meg tudnak valósulni, (2) vannak, melyekhez megvalósulását a jog elősegíti, (3) és végül vannak, melyek megvalósulásában csak az állam és kényszerjoga révén bízhatunk. Az első csoportba tartozó létfeltételek az emberi természetben gyökereznek (mint az önfenntartás és a fajfenntartás), így ezeket az emberek minden külső ösztönzés és kényszer nélkül is megvalósítják. Itt csak kivételesen merülnek fel állami normák, mint például azok büntetése, akik nem házasodnak és nem vállalnak gyereket (hiszen az utódok szükségesek közösség katonai erejének fenntartásához), vagy az öngyilkosság tilalma (az életösztön csődje esetén). A második csoportot a munka és a kereskedelem szektorai képezik, ahol az önfenntartási ösztön és az erre épülő szerzési ösztön biztosítja az alapokat, de amelyek jogi normák nélkül nem működnének zavartalanul. A jogi rendezésnek itt inkább a versengés feltételeit kell kialakítania, a többit rá kell hagyni az egyes kereskedők önzésére.²⁸ Végül a csak az állam kényszerjoga révén megvalósuló életfeltételek közé tartoznak az olyan büntetőjogi szabályok, amelyek tiltják, hogy valaki a másikat megölje vagy megsebesítse, hogy fizetés nélkül elvegye a másét, hogy ne fizessen adót az államnak. Azt kell érvényesítenie a jog kényszerrendjének, amire nincs belső ösztönzés, illetve ami ellentétes az egyén ösztöneivel, ám ami nélkül nem állhatna fenn a társadalom.

A jog mögött álló célok átfogó sémába rendezése érdekében Jhering átértelmezte a jogalanyok fogalmát: a társadalom életfeltételeit biztosító *célalanyokként* (*Zwecksubjekte*) fogta fel őket. Az egyének (természetes személyek) és az egyesületek, az egyházak és az állam (jogi személyek) mellett pedig megjelent a társadalom mint célalany kategóriája. Úgy gondolta, az így azonosított öt célalany létfeltételei köré rendezhető a jog összes intézménye és rendelkezése.²⁹ Így a jogi előírások nem a jogalanyok jogaiként és

²⁷ Jhering (14. lj.) 443.

²⁸ Jhering (14. lj.) 459.

²⁹ Jhering (14. lj.) 465.

kötelességeiként, hanem az életfeltételek megvalósításának eszközeiként jelentek meg. A jogalanyok nem hordozói jognak: a társadalom életfeltételein munkálkodnak. (Célalanyok helyett ma inkább a társadalom „funkcionális egységeinek” fogalmát használhatnánk Jhering gondolatának kifejezésére.) Későbbi műveiben Jhering már csak három kategóriát használt: az individuum és az állam mellett a társadalom célalanyisága körül rendezte el a jog alapkategóriáit (az egyesületeket az egyének céljaihoz, az egyház céljait az államhoz integrálta).

Jhering ehhez a három nagy funkcionális egységhez rendeli a *dolgok feletti rendelkezés jogi kategóriáit* (tulajdon, alapítványok, szolgálat) és az egyének, az állam és a társadalom közötti *kötelezettségek kategóriáit* (magánjogi kötelezettségek és állami kötelezettségek). Ugyancsak ebben a keretben elemzi büntetőjogot. Érdemes néhány összefüggést áttekinteni mindkét területről.

A dolgok feletti rendelkezés jogi kategóriái a társadalom gazdasági életfeltételeinek biztosítását szolgálják. Az egyéni, állami, illetve társadalmi tulajdon egyike nélkül sem tudna a társadalom harmonikusan létezni. Például ha az utak, hidak nem társadalmi, hanem egyéni tulajdonban lennének, életképtelenné válna a közösségi érintkezés. Ugyanígy, az állam csak úgy tudja ellátni a társadalom funkcióit, ha ehhez tulajdonnal is rendelkezik. A kötelezettségek jogi kategóriáit (*Verbindlichkeit*) Jhering tág értelemben fogja fel, és a magánjogból ismert kötelmi jogon kívül az állam és az egyének közötti kötelezettségeket is ide sorolja. Az egyének közötti (önkéntes kötelezettségvállalással létrejövő) jogi kötelezések a magánjog területét képezik. Amikor az állam önkéntes vállalással jogi viszonyokba lép be, akkor maga is magánjogi célalanyként jön számításba. Amikor viszont az állam a társadalom egészét szolgáló célmegvalósítás körében lép kapcsolatba az egyénnel, közjogi természetű állampolgári kötelezettségek keletkeznek (például az adófizetés). Jhering ezt a német *Verpflichtung* és a *Pflicht* fogalmak különbségére támaszkodva mutatja be, amit magyarra a magánjogi önkéntes kötelezettségvállalás és az állam felé irányuló állampolgári köteletség kifejezésekkel fordíthatunk. Példát hoz arra is, hogy a magánjogi kötelezettség átfordulhat állampolgári köteletségbe, ha a felek vitás ügyekben a bírósághoz fordulnak. A jogerős ítélet után a peresztes félnek már állampolgári kötelezése, hogy teljesítse addig vitatott magánjogi kötelmeit. A *Verpflichtung Pflichtté* válik.

A büntetőjog területén Jhering számára a bűncselekmények korabeli definíciói hamar elégtelennek bizonyultak. A bevett fogalmi stratégiák helyesen mutatnak rá, hogy a bűncselekmény a közhatalom büntetése által fenyegetett cselekvés, ám ez csak a külső oldalát ragadja meg a bűncselekményeknek. *A bűncselekmények belső, tartalmi oldalát is fel kell tárni.* Ebben a vonatkozásban hibáznak azok, akik a bűncselekmény alanyi jogokat sértő jellegére összpontosítanak, mert egy sor bűncselekmény esetében nincs alanyi jogsértés (például istenkáromlás, közerkölcs elleni bűncselekmények). Azok is tévednek, akik szerint a bűncselekmény tartalmilag az állam által biztosított szabadság megsértését jelenti. Egy sor bűncselekménynél nincs szabadságsértés. Az sem segít, ha ilyenkor „jogrendsértésről” beszélünk, mert a magánjogi jogsértések is ellentétesek a jogrend-

del, és ezek mégsem bűncselekmények.³⁰ A bűncselekményeket nem az különíti el a jog többi részétől, hogy milyen társadalom életfeltételekre vonatkoznak, hanem csak az a sajátos mód, ahogy az adott életfeltételek biztosítását elvégzik. Ez a sajátos mód pedig nem más, mint az életfeltételek biztosításának büntetésen keresztül megvalósítása.

Miért szükséges, hogy bizonyos életfeltételeket büntetéseken keresztül biztosítsanak, ne pedig a többi jogterület szankcióival? Jhering válasza az, ahogy egyes életfeltételek biztosításához az emberbe ültetett természetes ösztönzők nem elégségesek, és a más jogterületek enyhébb kényszerei is kevésnek bizonyulnak. Ilyenkor az életfeltételek érzékeny sérülését büntetések útján kell megtorolni. A büntetőjog eszközeit lehetőleg kerülni kell; csak ott érdemes bevetni, ahol e nélkül nem lehet célt érni. A büntetőjogi eszközök ugyanis a társadalom életerejét is csökkentik (a büntetés költséges, a bűnelkövető kiesik a társadalmi élet újratermeléséből stb.). Ahol azonban a társadalom életfeltételeinek sérelme meghalad egy szintet, semmi nem állhat az állam útjába. Jhering élesen kikel az állam büntetőhatalmát korlátok közé szorítani igyekvő jogtudományi kategorizálások ellen. Tagadja például, hogy bizonyos területeken csak magánjogi szankciók lehetségesek. Az, hogy mi igényel büntetőjogon keresztül védelmet, tisztán politikai kérdés. Ha egy társadalomban egy életfeltétel fontosnak minősül, és a magánjog eszközei nem tudják hatékonyan védeni, akkor büntetőjogi eszközökhöz kell folyamodni.³¹ Jhering elemzésének fontos következménye elhárítja a jogfogalmi korlátokat az állam büntetőjogi fellépése elől: *a büntetőjogot szabad állami jogalkotás alá rendelni*.

Tágabb összefüggésben azt is ki kell emelni, hogy Jheringnél a társadalom életfeltételei nem az egyéni jogokban, főként nem természetes és elidegeníthetetlen jogokban fejeződnek ki. Az alanyi jogok csak a tárgyi jog reflexeiként jelennek meg. Jhering elmélete nem a társadalom és a jog individualista magyarázatát adja: a modern korban az individuumok és jogaik mindenkéül fölé emelését felszíni látszatok által okozott csalódásnak minősíti. Például a tulajdon és a tulajdonos jogainak teljes korlátlanságába vetett hitet az a megtévesztő felszíni hatás hozta létre, hogy a tulajdonos önző használata az esetek többségében láthatatlanul biztosítja a társadalom egészének érdekeit és így életfeltételeit is. Ám a jogelméleti elemzésnek nem szabad ebből sérthetetlen tulajdonjogot formálnia, mert a végső mérce mindig a társadalom életfeltételeivel való összhang marad.³² Németországban Wilhelm von Humboldt fejtette ki az individualista társadalomfilozófia téves eszméjét (bár Jhering is elismeri, hogy érett fejjel már elhatárolódott tőle), Angliában pedig John Stuart Mill. E nézetek helytelenségét hosszan elemzi a „Zweck” első kötete.³³

Látjuk tehát, hogy Jhering jogelméletében az egyéni jogokat rögzítő rendelkezések mögött egy társadalmi célrendszer húzódik meg. Az egyéni jogokat és a jogintézménye-

³⁰ Jhering (14. lj.) 483–484.

³¹ Jhering itt az áruhamisítást hozza fel példaként. Ez szerinte olyan szintet ért el a korabeli Németországban, hogy a teljes német ipar hitele elveszett. A magánjogi szankciók elégtelennek bizonyultak, így jobban járt volna a német állam, ha a gyárosok ellen fegyházbüntetéseket helyeztet volna kilátásba. Jhering (14. lj.) 487.

³² Jhering (14. lj.) 519.

³³ Jhering (14. lj.) 538–551.

ket végső soron mindig a társadalom létfeltételeinek fényében kell az elméletnek megítélnie. Jhering jogelmélete utóéletének megértéséhez ki kell emelni, hogy, miközben a „Zweck” a bírakat mindvégig a törvényszöveghez igyekezett kötni, implicit módon azért számításba vette, hogy a jogszabályok felszíni rendelkezései eltérhetnek a mögöttes céloktól. Ezzel pedig azt lehetőséget is nyitva hagyta, hogy a bírák (a jogszabály explicit rendelkezésével szemben) a jogszabályok mögé csúsztatott célt tekintsék a döntésük alapjának.³⁴

A társadalomtudományosított jogi kutatások kibomlása

Azzal kezdtük a fejezetet, hogy a jog ugyanúgy társadalmi jelenség, mint a más társadalmi funkciókat ellátó tevékenységi szférák. Minden jogi jelenség vizsgálható a tényszerűség oldaláról. Ez a társadalomtudományosított jogtudományi szemléletmód lényege. Szemben a tételes jogtudományokkal, illetve a jogfilozófiával, ennek a szemléletmódnak a lényege a társadalmi tényszerűség és az okozatiság, illetve a hatások szempontjából való elemzés. A különbséget jól érzékelteti az a példa, hogy a polgári jog dogmatikájának művelője a zálogjogra vagy kezességre vonatkozó jogi szabályozást abból a szempontból vizsgálja, hogy az értelmi ellentmondásmentesség aspektusából illeszkedik-e a hatályos kötelmi jog keretei közé. Ezzel szemben a szociológus arra kérdez rá, hogy a mindennapi szerződési gyakorlatban milyen gyakorisággal alkalmaznak szerződési biztosítékként zálogjogot vagy kezességet. Vagy esetleg arra, hogy a szerződési gyakorlatban mely társadalmi csoportok érdekei (mely társadalmi csoportok hátrányára) ösztönözték az adott zálogjogi és kezességi formák létrejöttét, illetve hogy alternatív szabályok mely társadalmi csoportok érdekeinek felelnének meg. *A társadalomtudományosított jogi szemléletmód keretei között tehát a normatív dimenzió helyett a tényszerűség, az érdekharok, társadalmi okok és hatások dimenziójába lépünk át, amikor a jogi jelenségeket vizsgáljuk.*

A vonatkozó szakirodalmat és kutatási irányokat áttekintve *a társadalomtudományosított jogtudománynak megkülönböztethetjük egy szűkebb és egy tágabb értelmét.* A szűkebb értelemben felfogott jogszociológia területen alakult ki a jogszociológia a 19. század utolsó évtizedeiben. Ez ugyanúgy a jogi normákra összpontosít, mint a tételes jogtudományok, ám a jogi normák tényleges hatására, a bennük kifejeződő érdekekre és érdekharokokra kérdez rá, nem azok normatív értelmi összefüggéseire, esetleges logikai ellentmondásaira. Ezeket a jogszociológiai elemzéseket az fogja össze, hogy mind a jogi normákra összpontosítanak. Megjelenhetnek *történeti jogszociológiaként*, mint Jean-André Arnaud elemzése a francia *Code civil*ről (amely kimutatta, hogy a kódex liberál-kapitalista eszméken alapult ugyan, későbbi módosításai már az államkapitalizmus domináns hatását jelzik).³⁵ De ugyanilyen jó példa Morton Horwitz történeti jogszociológiai tablója az amerikai jog elmúlt kétszáz éves fejlődéséről (amely a mezőgazda-

³⁴ Lásd ennek elemzéséért Pokol Béla: *Autentikus jogelmélet*, Dialóg Campus, Budapest, 2010., 155–157.

³⁵ Jean-André Arnaud: *Essai d'analyse structurale du Code civil français. Le regle du jeu dans la paix bourgeoise*, Librairie Generale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 1973.

ság-ipari tőkés csoportok korai dominanciájától a kereskedelmi-pénzügyi tőke uralma felé való elmozdulásként írja le az amerikai jogtörténetet).³⁶

A történeti jogszociológiai elemzések mellett a szűkebb értelemben vett jogszociológia másik területe a hatályos jogi rendelkezések érvényesülésének vizsgálata. Míg a történeti jogszociológia műveléséhez könyvtárakba, levéltárakba kell menni, és a történelmi adatokat, elemzéseket, tényleírásokat kell megvizsgálni, addig az utóbbinál a releváns statisztikai adatokat kell tüzetesen szemügyre venni, illetve kérdőíveket kell szerkeszteni, és – szigorú szociológiai módszertani szabályokat követve – az érintetteket kell kikérdezni. Így tudjuk feltárni, hogy egy átfogó jogszabály rendelkezései milyen gyakorisággal kerülnek alkalmazásra. Megtudhatjuk, hogy egyes büntető törvényi tényállások ügyében csak ritkán vagy soha nem járnak el a rendőri és ügyészi szervek. Mivel az adott rendelkezésekkel ellentétes cselekmények lényegében büntetlenül maradnak, az emberek esetleg nem is tudják, hogy ezek büntetendők.

A társadalomtudományosított jogtudomány tágabb értelemben vett változata túlmegegy a jogi normákon, és az egész jogi szférát, annak minden jelenségét bevonja az elemzésbe. Azt is lehet mondani, hogy ez a *jog rendszerének szociológiája*. Ebbe már bekerül egyebek közt a jogászság szakmáinak és azok egymáshoz való viszonyának a vizsgálata. Mely jogászai szakma dominál egy adott ország jogrendszerének működésében, és ennek mi a hatása a jogra? Az egyetemi jogászság dominál-e, ahogy a németeknél tette évszázadokig, vagy az ügyvédi réteg egy csoportja, a *barristerek*, amit Angliában lehetett látni szintén sok száz évig? Ezekből a tényekből következtetéseket lehet levonni az adott ország jogának működésére és változásaira. Például a német jogban az egyetemi jogászprofesszorok dominanciája miatt a fogalmi jogdogmatikának nagy szerep jutott, és ez az absztrakt jogfogalmakon nyugvó nagy kódexek létrejöttét mozdította elő. Ezzel szemben az angol jogban, ahol az egyetemi jogászság évszázadokig szinte teljesen hiányzott, elmaradt az absztrakt jogfogalmi világ kialakítása, és így egy kazuisztikus, esetekhez tapadó bírói jog alakult ki. Még a későbbi parlamenti törvényhozás is ezt az esetekre szabott jogi szabályozási stílust vitte tovább.

A tágabb értelemben vett jogszociológia (a „jogászai szakmák szociológiájának” keretében) kitér a bírói kar összetételének vizsgálatára is (a bírók származása, politikai kötődései stb.), és így von le következtetéseket az egyes jogrendszerének működésére nézve. Ugyanígy bevonja a perek számának alakulását jelző statisztikák elemzését is a kutatásba, és a társadalmi-gazdasági változásokkal igyekszik azt összefüggésbe hozni. Például rámutat, hogy az állami kontroll visszaszorulása, ezzel pedig a piac szabályozó szerepének előtérbe kerülése bizonyos területeken, ugrásszerűen megnöveli a polgári jogi és gazdasági jogi perek számát. A központi állami társadalomszervezés dominanciája ezzel szemben csökkenti a pergyakoriságot. Az ilyen kutatásokat szokták „perszociológiának” is nevezni.

Az elmúlt évtizedekben az egyetemi jogi képzés növekedése az egyetemi jogászság óriási mértékű bővülését hozta magával a legtöbb országban, és a megnövekedett kutatói

³⁶ Morton Horwitz: *The Transformation of American Law, 1870–1960: The Crisis of Legal Orthodoxy*, Oxford University Press, Oxford, 1992.

kapacitás egyre újabb jogi jelenségek jogszociológiai kutatását eredményezte. Az igazságügyi minisztériumok és más igazságügyi igazgatási szervek több országban külön részlegeket hoztak létre jogszociológiai kutatások céljára. Ez érintette a szűkebb értelemben vett jogszociológiát (például az egyes jogi rendelkezések tényleges érvényesülésének kutatását) éppúgy, mind a jogrendszer egészével foglalkozó jogszociológiát. Az is hozzájárul a jogszociológiai kutatások és publikációk felfutásához, hogy a tételes jogi vagy jogelméleti kutatásokkal foglalkozók egy része ma már a jog normatív dimenzióját is úgy kutatja, hogy bevon jogszociológiai elemzéseket is. Mindezek következtében mára a jogszociológiai tanulmányok sokasága halmozódott fel a világnyelveken, különösen pedig angol nyelven – főleg a kiterjedt amerikai jogszociológiai kutatásoknk köszönhetően. A jog működéséről így egy sor összefüggést ismerhetünk meg, amelyek – a tételes jogtudományok eredményeivel együtt – mélyebb betekintést engednek a jogba.

A jogszociológiai szemléletmód kialakulása

A "jogszociológia" kifejezés először Eugen Ehrlich 1913-as könyvében bukkant fel,³⁷ de a jogszociológiai szemléletmód „benne volt már a levegőben”, mert – más megközelítésben – Max Weber is ekkor (1911–1913) írta meg – „*Gazdaság és társadalom*” című összegző munkája részeként – a jog szociológiai elemzését.³⁸ De Arthur Nussbaum szintén 1914-ben adta ki összegző munkáját a jogi tények kutatásáról (*Rechtstatsachenforschung*),³⁹ amely a jogi jelenségek tényszerű, szociológiai kutatását körvonalazta. Az, hogy mindhárom szerző német – és így a jogszociológia megteremtése eleinte német belügynek tekinthető – nem véletlen. Az angol jogtudomány szinte nem is létezett még a 19. században (a bírói döntésre szűkülő jogfejlődés következtében), és az angol jogfejlődésből kibomló jogtudomány az Egyesült Államokban csak a kezdő lépéseknél tartott ebben az időszakban. A francia jogtudomány szintén nehézségek közepette fejlődött. A legnagyobb tudományos közösséggel és egyetemi jogászsággal a német jogterület rendelkezett. Az itt kialakult irányzatok és meglátások azonban nagyon hamar átkerültek más országok jogtudományába is.

Az sem véletlen, hogy az 1900-as évek elején a német jogélet adta az ösztönzést a jogszociológia kialakulásához. Két olyan fejlődési vonal, amely több európai országban is kirajzolódott, a németeknél volt a legmarkánsabb. Az első abból adódott, hogy a korábbi, bírói jogfejlesztésen alapuló jogban a 19. század folyamán – az egyre komplexebb értelmi összefüggések kezelése érdekében – erőteljes jogdogmatikai rendszer épült ki. Az élethelyzetek szabályozása nagymértékben absztrahálódott, az absztrakt szabályok és jogi fogalmak pedig önálló értelmi rendszerré álltak össze. Az egyetemi jogászprofesszorok vezetésével a jogászok ezen az absztrakt jogi értelmi rendszeren keresztül figyelték meg a konkrét élethelyzetek sokaságát, ám a zárt értelmi rendszer

³⁷ Eugen Ehrlich: *Grundlegung der Soziologie des Rechts*, Duncker & Humblot, München, Leipzig, 1913.

³⁸ Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*, Mohr, Tübingen, 1922.

³⁹ Arthur Nussbaum: *Die Rechtstatsachenforschung. Ihre Bedeutung für Wissenschaft und Unterricht*, Mohr, Tübingen, 1914.

hajlamos volt a mindennapi élethelyzetektől való elszakadásra. Ez feszültséget generált a jog normatív értelmi összefüggéseiben gondolkodó jogászai körök és a tényleges élethelyzetekre figyelő más jogászcsoporthoz (és nem jogászok) között.

A másik fejlődési vonalat az 1800-as évek második felében a törvényhozás aktivizálódása indította el. Új törvényi joganyag jött létre, amely fontos vonatkozásokban eltért az addigi, bírói döntéseken alapuló jog természetétől. Míg a bírói jog fokozatosan jött létre, ahogy bírások sokasága kezdett követni egy-egy megszilárdult normát (tehát utólag társult hozzá a kötelező erő, a jogként való elismerés), a tudatos törvényalkotással teremtett normák kihirdetésük után mintegy „lebegtek a társadalom felett”, amíg nem tapadt hozzájuk elterjedt jogkövetés. A modern állam gépezete persze el tudja érni, hogy rövid idő alatt elterjedjenek az új jogi normák. Ám ha nagy számban hoznak új szabályokat, és nem figyelnek arra, hogy az emberek tömegei ezekkel szembenálló normákat követnek rutinszerűen, akkor a törvényi jog inflálódni kezd, a törvénykönyv „papírján” marad, és nem válik elterjedtté a mindennapi élethelyzetekben.

Ezekre a fejleményekre és feszültségekre való reakcióként jött létre a jogszociológia eszméje a 20. század elején. A korabeli szerzők közül tartós hatást Eugen Ehrlich és Max Weber ért el. Nézzük meg az ő elemzésüket.

Eugen Ehrlich a jog három fajtáját különítette el: a társadalmi jogot, a jogászai jogot és az állami jogot. Megítélése szerint a három jogfajta történetileg is ebben a sorrendben jött létre. A *társadalmi jog* az egyes embercsoportokban formálódik, amikor ezek tartósan fennmaradnak – a családokban, a baráti közösségekben és más kisközösségekben. A közösségi érintkezésekben normák alakulnak ki, és a csoport tagjai elvárják, hogy egy-egy élethelyzetben a csoport minden tagja ezeknek megfelelően alakítsa cselekvését. Így spontán módon termelődik a társadalmi jog, amely az emberek számára a legnagyobb szerepet tölti be magatartásuk irányításában. A korai társadalmakban ez képezte a jog egészét. Magasabb fejlettségi szinten azonban a csoportok egymás közötti súrlódásainak, konfliktusainak kezelésére kialakulnak a bírói szervek. Ezek döntései ülednek le később normákként. Ez jelenti a *jogászai jogot*, amely így tulajdonképpen a konfliktusokat feloldó bírói döntési normákat jelenti. Ez a jog azonban másodlagos az emberek élethelyzeteinek szempontjából, hiszen ritka eset, hogy az emberek a konfliktusokat bíróság elé viszik. Az élet nagy részét továbbra is a társadalmi jog szabályozza. Végül, harmadik jogfajtaként az állami jog alakul ki. Ez tudatos törvényalkotással belenyúl a társadalom életébe, alakítva az emberek közötti érintkezéseket. Ehrlich ezt az utóbbi jogfajtát csak alárendelt jelentőségűnek tartja. Elburjánzását a saját korában azal magyarázza, hogy társadalmi válságszituáció van, és ebben átmenetileg nagyobb szerepe van az állami jognak. Ehrlich korlátokat is állít fel a harmadik jogfajta elé, mivel szerinte az állami jognak követnie kell, ami a társadalmi jogban már többé-kevésbé elterjedt. Így az állami jognak inkább csak utólagos szentesítő szerepe lehet: a társadalmi joggal szembevető normát nem hirdethet ki jogként. A pusztán kényszer nem elégséges ahhoz, hogy az állami jog a társadalmi joggal szemben hatásos legyen. Ebben az esetben ugyanis az állami jog egyszerűen a törvénykönyv papírján marad, és nem válik „élő joggá”. Jelezni kell, hogy Ehrlich az Osztrák–Magyar Monarchiában élt, pontosabban

Galíciában és Bukovinában, a birodalom határvidékén, ahol ruszinok, románok, lengyelek, magyarok és más népcsoportok éltek egymás mellett, jórészt saját szokásrendjük szerint. Ebben a helyzetben Ehrlich világosan érzékelt a központi, bécsi törvénykönyvek hatástalanságát a ténylegesen követett szokásjoggal szemben. Ennél valamivel kevésbé élesen azonban a probléma minden modern jogrendszerben jelentkezik, és ez máig fenntartotta Ehrlich hatását.

Ehrlich tematizálásában mind az állami jogalkotás, mind a jogdogmatika háttérbe szorult. Meg kell említeni, hogy az elmúlt száz év jogfejlődése nem igazolta Ehrlich jóslatát: az állami jogfejlesztés szerepe nemhogy háttérbe szorult volna, inkább óriási mértékben megnövekedett. Ám az Ehrlich által feltárt kihívás – a túl sok és túlságosan gyorsan véghezvitt jogszabályváltoztatás papíron maradása – azóta is létezik, és erre figyelnie kell a mindenkori jogalkotónak. Ehrlich egy másik tévedése a jogdogmatika szerepének elhanyagolása és a konkrét magatartási normák szerepének túlhangsúlyozása. A probléma Ehrlich társadalomfelfogásából következik, amely az August Comte által felvázolt társadalomképre vezethető vissza. Ez a társadalmi valóságot és a társadalmi jelenségeket a természeti valóság okozati törvényszerűségeinek következményeként fogja fel. A társadalmi jelenségek fizikai tényekként jelennek meg. Emiatt Ehrlich a társadalmi valóság értelmi-kulturális formáltságát és szimbólumokban, fogalmakban, képzetekben, normákban való rögzítettségét nem tudta megragadni. Ebből adódott az értelmi összefüggések rendszerét tartalmazó jogdogmatika lebecsülése és elvetése. Ám ha ebben Ehrlich túlságosan radikálisnak bizonyult is, a jog zárt értelmi világába belevesző jogász félrefutását a mindennapi élethelyzetekben jól tudta exponálni, és ez ismét tartós hatást biztosít számára.

Max Weber nem követte el Ehrlich egyik hibáját sem, és mind az állami jog, mind a jogdogmatikai fogalomalkotás jelentőségét elismerte. Weber ugyanis szakított a társadalmi valóság korábbi mechanisztikus, a természettel azonosított elképzelésével, és a társadalmiság értelmi felépítettségét helyezte társadalomelmélete középpontjába. Ezzel a háttérrel jobban fel tudta becsülni a modern társadalmak értelmi komplexitásának növekedését. Így azt is, hogy a magasabb fejlettségi szinteken a korábbi jogképződési módok elégtelenné válnak. Míg Ehrlich a társadalmi szokásjog mindenekfelettségét vallja, addig Weber – ugyancsak jogtörténeti elemzések alapján – az újabb jogfejlesztési módok racionalitására helyezi a hangsúlyt, és felismeri a korábbi szokásjogi jogképződés leértékelődését.⁴⁰ A modern társadalmi fejlődés magával hozza az állami kényszerítés monopóliumát. A korábbi, szétszórt hatalmak erőszak-alkalmazási lehetőségei helyére az állami apparátus tudatosan alkotott és szervezett kényszerrel alátámasztott jogi normái lépnek. Weber számára egyrészt ezen alapul a modern jog racionalitása. Másrészt tisztán látja (a bonyolult társadalmi viszonyok közepette) az absztrakt jogfogalmak értelmi rendszerén nyugvó jog magasabb rendű racionalitását is. Ezért elismeri, hogy az új jogi normáknak be kell illeszkedniük a jog ellentmondásmentes fogalmi rendszerébe. Ez adja a jogi norma belső, eszmei érvényessé-

⁴⁰ Max Weber: *Gazdaság és társadalom 2/2. (Jogsociológia)*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995., 130–150.

gét. Emellett Weber azt is látja, – akárcsak Ehrlich –, hogy a mindennapi élethelyzetekben a normakövetést mindez még nem magyarázza meg. Ezért különválasztja a jogi normák faktikus vagy szociológiai érvényességét. Látható tehát, hogy míg Ehrlich csak ez utóbbit, a mindennapi életben való normakövetetés fontosságát hangsúlyozza, addig Weber ezt is és a jogdogmatikai érvényességet is kezelni tudja.

A két „alapító atya” nyomdokain a jogszociológia újabb elméletei jöttek létre a 20. század első felében. Ezek inkább csak árnyalták az általuk felvázolt megközelítéseket. Arthur Nussbaum 1914-es „jogi ténykutatás” programja például azzal egészítette ki Ehrlich és Weber döntően jogtörténeti irányultságú jogszociológiai elemzéseit, hogy az újonnan létrejövő jogszabályok számára releváns élethelyzetek tényeinek rendszeres feltárását helyezte előtérbe, és módszert kínált a jogszabályok tényleges hatásainak vizsgálatához.⁴¹ Ezzel Nussbaum kidolgozta a jogszociológiai kutatások praktikus-operatív dimenzióját. Az alapítók számára a jogtörténeti múltba forduló megközelítés (illetve Weber esetében ezen kívül az általános társadalomelméleti beállítottság) ezt nem tette lehetővé. Nussbaum hatására az 1970-es évek elején Németországban létre is hozták az igazságügyi minisztérium szervezetében a jogi ténykutatás intézetét, és ez az eltelt években a jogi élet több nagy szektorát rendszeres ténykutatásnak vetette alá. A jog tényleges életének ismerete szempontjából ennek óriási jelentősége.

Franciaországban az 1930-as évek elején *Georges Gurvitch* hozott létre rendszeres jogszociológiát, és ez – bár vitatkozik Ehrlich felfogásával – hozzá hasonlóan az államon kívüli társadalmi jog képződését emeli ki.⁴² A magyar *Horváth Barna* 1934-ben, Németországban kiadott jogszociológiájában sok szempontból szintén az Ehrlich által már kifejtett spontán szokásjogi jogképződést helyezi előtérbe az állami törvényhozási joggal szemben.⁴³ De más hangsúlyokkal a német származású, de pályájának nagy részében Dániában alkotó *Theodor Geiger* is a társadalmi jog képződésének útját írja le.⁴⁴

Ehrlich jogszociológiájának az 1930-as évektől nagy sikere volt az Egyesült Államokban, és művének lefordítása után az egyik alapszerzővé vált az ekkor felfutó jogi realista irányzat számára. Max Weber jogszociológiája ezzel szemben csak később, általános szociológiájának megismerése után, az 1950-es évektől hatott az USA-ban. Elmondható, hogy mivel a jogszociológia kutatásainak súlypontja az állami jogalkotással szemben a mindennapi élettel összefonódó jogi jelenségekre esik (például a bírói döntési folyamatra), Ehrlich szélesebben hatott a későbbi jogszociológiai gondolkodásra, mint Weber kiegyensúlyozottabb, és így az állami törvényhozás és a formális jogi fogalmak fontosságát is kiemelő jogfelfogása.

Az Egyesült Államokban a 19. század végén formálódó jogtudományon belül a dogmatikai elemzés mellett viszonylag hamar megjelent a jognak a társadalmi tényszerűségek

⁴¹ Lásd Thomas Raiser: *Rechtssoziologie*, Alfred Metzner, Frankfurt am Main, 1987., 17. Lásd még Hans Ryffel: *Rechtssoziologie Eine systematische Orientierung*, Luchterhand, München, 1986., 39–50.

⁴² Ryffel (41. l.) 60–63.; Jean Carbonnier: *Sociologie juridique*, Quadrige/Presses Universitaires de France, Paris, 1994., 111–114.

⁴³ Lásd magyar nyelven Horváth Barna: *Jogszociológia* [ford. Zsidai Ágnes], Osiris, Budapest, 1995.

⁴⁴ Lásd Raiser (41. l.) 98–104.

szempontjából való vizsgálata. Ebben az előfutár Roscoe Pound volt, aki már 1908-ban kiemelte a jog belső összefüggéseire leszállított „mechanikus jogtudomány” elégtelenségét,⁴⁵ és a gyakorlatban realizálódó jog elemzésének programját hirdette meg. A „*law in books and law in action*” megkülönböztetése sok szempontból Eugen Ehrlich „papírjog” és „élő jog” különbségtevését előlegezte meg, és Pound már „szociológiai jogelmélet”-ként (sociological jurisprudence) fogta fel saját jogkoncepcióját.⁴⁶ Pound erre a belátásra elsősorban Jhering segítségével jutott el, aki életművének késői szakaszában a jogi fogalmi világ zártóságával szemben a jogi normák mögötti célokat és érdekeket emelte ki. Később, amikor Pound megismerte Ehrlich jogszociológiai alapvetését és az „élő jog” koncepcióját, sokat tett Ehrlich amerikai népszerűsítéséért. Saját elméleti alapvetése azonban – fogalmi féloldalassága és csúszkálása miatt – a későbbiekben már nem volt jelentős. Inkább csak a jog szociológiai megközelítésének propagandistájaként hatott.⁴⁷ Hosszú tudományos pályája során (amely átfogta a jogszociológia fejlődését az 1900-as évek kezdetétől egészen a század közepéig), részben egyetemi vezetői szerepének köszönhetően, sokat tett a jog szociológiai nézőpontjának népszerűsítéséért. Az 1930-as évek elején induló jogi realista irányzat egyik előfutárának tekintette Poundot. Igaz, Pound kemény kritikával illette a bírói jog kizárólagosságát hirdető koncepciójukat.

Jelezni kell még, hogy a társadalomtudományosított jogtudomány, a jogszociológiai szemléletmód terjedése az 1930-as évektől kezdve leállt Európában, amikor is diktatórikus kormányok jutottak uralomra. A súlypont az Egyesült Államokba helyeződött át, és csak az 1960-as évek közepétől kapott ismét lábra Európában a jogszociológiai szemléletmód, ekkor már sok szempontból az időközben kibontakozott amerikai jogszociológia ösztönzései nyomán.

Összegzés

A jog társadalmi jelenség, így a tudomány eszméjének megfelelő jogtudomány csak társadalomtudomány lehet. A társadalomtudományosított jogtudomány több formája is megjelent az utóbbi évtizedekben. Ám azt látjuk, hogy a jogtudomány belső tudományelmélete ezt csak a „tényleges” (jogdogmatikai) jogtudományokat kiegészítő „jogszociológia”-ként fogja fel. Ezzel szemben le kell szögeznünk, hogy a jogdogmatika nem tudomány, hanem a jelentősen komplexebbé vált nyugati jogrendszerek szellemített rétege, a jogrendszerek szabályrétege felett létrejövő értelmi összefüggésrendszer. A jogdogmatikai tevékenység megfigyelése és elemzése (a jogdogmatikai fogalmak és kategóriák változásainak elemzése, a változások mögötti társadalmi folyamatok elemzése, továbbá az egyes jogdogmatikai fogalmak és kategó-

⁴⁵ Lásd Roscoe Pound: *Mechanical Jurisprudence*, *Columbia Law Review* 8 (1908) 605–623.

⁴⁶ Lásd Allen Hunt: *The Sociological Movement in Law*, Macmillan, London, 1978., 11–35. Magyar nyelven: Kulcsár Kálmán: *A jogszociológia alapjai*, Gondolat, 1976., Budapest, 57–65.

⁴⁷ Hunt (46. l.) 32.

riák társadalmi hatásainak elemzése)⁴⁸ lehet a jog tudománya, maga a jogdogmatikai tevékenység azonban nem. Ugyanúgy, ahogy a tételes jog szabályainak törvényhozói megalkotása (mint normaalkotás) és bírói alkalmazása (mint normaalkalmazás), a jogdogmatika is csak a működő jog része. A jogtudományhoz csak az a szellemi tevékenység számítható be, amely a döntési folyamatot magát kutatja, ezen belül a törvényi szabályok létrejöttének okait, illetve azt, hogy a szabályok milyen domináns társadalmi csoportok érdekeit és álláspontját fejezik ki, milyen alternatívákat toltak háttérbe a megalkotásuk során, és hogy az alternatív megoldások mely társadalmi csoportok álláspontját és érdekeit támogatták volna. Ugyanígy tudomány az is, ha a bírói jogalkalmazásnál az elemzés nemcsak a használt jogértelmezési módszereket tárja fel és mutatja be, hanem a bírói döntéshozatal strukturális meghatározóit is, a bírói állomány kiválasztódását és az egyes belső csoportjainak politikai kötődéseit, a bírói kar és a többi jogászcsoporthoz strukturális kapcsolódásait és különbségeit, ezek hatását a bírói döntésekre. Az így felfogott jogtudomány képes ezeknek a kérdéseknek több országra vonatkozó összehasonlító elemzését nyújtani.

Ezek a kutatások ma csak szórványosan folynak egy-egy ország és egy-egy jogterület összefüggésében. Nemcsak az a probléma, hogy ezek a kutatások még mindig csak szórványosak, hanem az is, hogy elszeparálódtak a segédtárgyként felfogott jogszociológiába. Pedig jogtudományként csak akkor működnek az egyes jogterületekre irányuló szellemi tevékenységek, ha a máig domináló tételes jogi elemzések mellé belép a magánjog szociológiája, a büntetőjog szociológiája, az alkotmányjog- és az alkotmánybíráskodás szociológiája stb. és összefonódik azokkal.

Nem vitás, hogy a társadalomtudományosított jogtudományi ágak – a mai, tételes jogi jogdogmatikára korlátozott tankönyvekkel szemben – sokkal komplexebbé válnak. Így felvethető, hogy ezeket talán határozottabban el kell választani a jogász alapképzés szükségleteitől. A bonyolult és sok szálon futó elemzéseket nem a jogi alapképzésbe kell bevinni, hanem inkább a mesterképzésbe és a doktori képzésbe. Az alapképzésen már átesett joghallgatóknak és kezdő jogászoknak eséllyel lehetne közvetíteni a társadalomtudományosított jogtudomány sokdimenziós elemzéseit.

Kitekintés: a társadalom-jogtudomány diszciplínái és a jogi oktatás

Többször is leszögeztük, hogy a jogdogmatikai tevékenységnek – noha jogtudományi státusát el kell vetnünk – továbbra is működnie kell, hiszen az egyre komplexebb jogrendszerek csak a dogmatika kimunkált fogalmai és kategóriái segítségével tudják a jogi rendelkezések tömegét többé-kevésbé ellentmondásmentesen megalkotni, változtatni és alkalmazni. A jövő jogászait nemcsak az éppen hatályos jogra kell megtanítani a jogi egyetemeken. Át kell adni nekik a stabilabb jogdogmatikai fogalmak által felépített jog-

⁴⁸ Lásd Hans Hattenhauer: *Grundbegriffe des Bürgerlichen Rechts Historisch-dogmatische Einführung*, Verlag C. H. Beck, München, 2000. Magyar nyelven: Pokol Béla: Büntetőjogdogmatika-történeti elemzés, *Jogelméleti Szemle* 2007/3. 1–32.; Pokol Béla: Magánjogdogmatika-történeti elemzés. In: Szabó Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet*, Bótor, Miskolc, 2007., 290–315.

ági rendszereket és ezek értelmi összefüggéseit is. A társadalomtudományosított jogtudomány így nem leváltja a jogági jogdogmatikákat, hanem egy új dimenzióban létrejövő diszciplína-csoporttal kiegészíti azokat. A jogi alapképzést változatlanul építhetjük a tételes jogági dogmatikákra – egy rövid, bevezető jellegű, féléves jogtörténeti tárgy, illetve egy féléves jogi alaptan mellett. Csak a kb. hároméves alapképzés után kellene egy kb. kétéves társadalom-jogtudományi képzésre áttérni. Racionális tantárgyépítkezéssel így a mai, ötéves jogászképzést nem is kellene időben megnövelni ahhoz, hogy a jogdogmatikai képzésen túl valóban jogtudományi képzésről beszélhessünk.

A jogdogmatikai tevékenység a normákra és ezek értelmi összefüggéseire figyel. Ezzel szemben a társadalom-jogtudomány szemléletmódja a normák kiválasztási (alkotási) folyamataira, az ezzel együtt futó jogdogmatikai fogalom-alkotási folyamatokra és az eseteket eldöntő bírói döntési folyamatokra figyel. Mint fentebb leszögeztük, a normák helyett a döntési tevékenységek kerülnek a középpontba. A jogi norma és a normák rendszere ugyanis csak tömör kifejezése, statikus kimerevítése annak, ami a jog a maga teljességében. Ez a tömörítés szükséges ahhoz, hogy a napi döntési munkateher alatt dolgozó jogászok átfogó képet alkothassanak a jogról. Luhmann kifejezésével élve ez a *komplexitás redukciója*, amelynek révén a sokszoros összefüggések levágásával az átlagember is képessé válik az eligazodásra a komplex világban. A társadalom-jogtudósnak – aki fel van mentve a mindennapi jogi munka rutinja alól, és teljes erejét a sokszoros összefüggések megértésére és fejben tartására tudja fordítani – azonban fel kell szabadulnia az egyszerűsített, a normavilágra szűkülő jogdogmatikai szemléletmód alól, és a normavilág létrehozására irányuló döntési folyamatokkal és az eseti alkalmazásra irányuló bírói döntési folyamatokkal együtt kell szemlélnie a jogot.

Hogy elkerüljünk egy gyakori félreértést és néhány szerencsétlen megfogalmazást, szükséges kitérni a jogszociológiai kézikönyvek két jellemző distinkciójára. Ezek a tankönyvek úgy harcolnak a jogi rendelkezések értelmi összefüggéseire leszűkülő jogdogmatikai tárgyak ellen – és igyekeznek maguknak életteret biztosítani a kutatásban, illetve az egyetemeken –, hogy a *jog és társadalom kölcsönhatásaként* fogják fel kutatási tárgyukat. A jogszociológia eszerint a társadalom felé nyitja ki a jog megértését. Ezzel szemben Luhmann-nal együtt kell vallani, hogy a *jog maga is a társadalom*. A feladat az, hogy magában a jogban is a társadalmat kutassuk. Ezzel a tematizálással a jog belseje is megnyílik a társadalomtudományosított jogtudomány előtt, és maga a jogdogmatikai tevékenység is a kutatás tárgyává válik. Ugyanígy félrevezető (és a jogszociológiai segédtudományi státusát erősíti), ha úgy fogjuk fel a társadalom-jogtudományt, mint az *elméleti* jogtudomány mellett kiépülő *empirikus* jogtudományt. A kifejlett társadalom-jogtudomány éppúgy tárgyal elméleti összefüggéseket, mint a jogdogmatikai szellemi tevékenységek – sőt magát ezt a szellemi tevékenységet is elemzően kutatja. Ezért félrevezető beszorítani a pusztán empirikus rubrikába. A jog társadalomelmélete a teljes jogot és annak minden tevékenységét magába foglalja. Luhmann e gondolat konzekvens megvalósításaként kései összefoglaló műveiben elvetette az olyan hibás dualizmusokat, mint „jog és társadalom”, „gazdaság és társadalom”, „tudomány és társadalom”. Helyettük „a társadalom joga”, „a társadalom gazdasága”, „a társadalom tudománya” sze-

repelel már a könyvek címében is. Így hibásnak kell tekintenünk a jog tudományáról újonnan megjelent, nagy ívű, összegző vállalkozás keretében írt hazai tanulmányt, mert ezeket a distinkciókat használva önkéntelenül is segédtudományi státusba zárva tartja meg a szociológiai szemléletű társadalom-jogtudomány lehetőségeit a „valódi”, „elméleti” jogtudomány mellett.⁴⁹

Ezeknek a bevezető fejtegetéseknek a fényében lehet elkezdni a társadalom-jogtudomány belső diszciplínáinak kibontását. Ezeknek – mint láttuk – a létező jogrendszer a tárgya, és a jogági jogdogmatikákkal jogágakra bontott normarendszer és fogalmi rendszer megfigyelését és elemzését végzik el, beleértve a jogrendszer felső rétegeként létrehozott alkotmányt és alkotmánybíráskodást is. Vagyis a jogági jogdogmatikák nem-hogy eltüntetésre kerülnének, éppenséggel az ezek által összefogott jogágak adják a jogtudománynak a kutatási tárgyat. Így a magánjog-szociológia, büntetőjog-szociológia, perszociológia, alkotmányjogi szociológia, az alkotmánybíráskodás szociológiája követhetnék a jogdogmatikai rendszerezés nyomán létrejött mai jogi diszciplínákat. Ezeket azonban ki kell egészíteni a társadalom-jogtudományi elemzés tágabb tárgyival. Így például a büntetőbírói, polgári bírói, közigazgatási bírói, alkotmánybírói döntési folyamatok elkülönült elemzése (és a döntéseket meghatározó strukturális tényezők feltárása) mellett általában is vizsgálni kell az egyes országokra vonatkozóan a bírói kar szociológiáját, a bírói kar és a többi jogászcsoporthoz összefonódását vagy éppen elkülönülését, illetve az így feltárt különbségek hatását a bírói döntési folyamatokra. Vagyis a szűken vett döntési folyamatok elemzésén túl a jogászság szociológiáját, és ezen belül az egyes jogászcsoporthoz szociológiáját is elemezni kell. Ezzel együtt kell felmérni a jogi döntési folyamatok összefüggéseit.

Ha így, tágabban szemléljük a jogrendszert, felmerül a jog belső tagozódásának a jogászság egyes csoportjaival való összefonódása és ezzel a jogászság szétszakadozása zárt büntetőjogász, magánjogász, közigazgatási jogász és más csoportokra. A kontinentális Európa országaiban – az utóbbi két évszázadban – ilyen csoportok uralták a jogágak anyagát. Ezzel szemben ott, ahol fennmaradt a generalista bírói réteg (mint az Egyesült Államokban), ez megakadályozta a jogászság teljes szétszakadását zárt jogászcsoporthoz. Az ilyen elemzéseket nevezhetjük a jogági szerveződés szociológiájának.

Ebben a társadalom-jogtudományi diszciplináris mezőben nyílik ki igazán a jogtörténet terepe, amely, ha jól művelték, mindig is ide tartozott. Az utóbbi évszázadban elkészített nagy jogtörténeti tablók társadalomtörténeti összefüggésekben elemezték a jog változásait. Az ilyen jogtörténet nem szűkül le a királyok nagy törvényeinek bemutatására: vizsgálja a különböző történelmi korokban a hivatásos jogászság kialakulásának folyamatát, a jogászcsoporthoz megjelenését is. De ugyanígy elemzés alá kerül a jogi normákat rendszerező jogfogalmi tevékenység történelmi megjelenése és az azt lehetővé tevő szélesebb szellemi-kulturális változások. Vagyis a mai jogtörténet kiegészít

⁴⁹ Lásd Fleck Zoltán és Gajdusчек György máskülönben nagyon informatív tanulmányát: Fleck Zoltán – Gajdusчек György: Empirikus kutatás a jogban. In: Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): *A jog tudománya*, HVG-ORAC, Budapest, 2015., 101–131.

szül a jogászság és az egyes jogász hivatások történetével, illetve a jogdogmatika történetével, ezen belül pedig a büntetőjog-dogmatika és a magánjog-dogmatika főbb kategóriáinak fejlődésmentével. Ezen a téren már sok anyag felhalmozódott fel, még ha a magyar jogtörténeti kutatások ezeknek híján is vannak. De Bónis Györgynek a középkori jogtudó értelmiségről szóló kismonográfiája mintát ad az ilyen kutatásokhoz.⁵⁰

Végül a mai jogfilozófiák és jogelméletek kiegészítője a társadalom-jogtudomány diszciplínái között a *jog általános társadalomelmélete*, amely (mint betetőző tantárgy) lezárhatja a kétfázisos jogászképzést. Jhering fentebb bemutatott elmélete, illetve az elmúlt évtizedekben Niklas Luhmann általános társadalomelméletén belül kifejtett jogelmélete ennek előképeit jelentik. De napjainkban Richard Posner termékeny kutatásai is ezt példázzák. A jövőben rendszeresebben kibomló társadalom-jogtudományi kutatások azonban ehhez még megalapozottabb bázist adhatnak.

⁵⁰ Lásd Bónis György: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*, Akadémiai, Budapest, 1972.